

dom Ivana Bunića i važnost mu je uglavnom u tome što je Hidža prvi preveo cjelokupne Horacijeve lirske pjesme na hrvatski jezik, što je to prvi prijevod ne samo u nas nego i na jedan južnoslavenski jezik.²⁶

Domagoj Grečl

²⁶ Kako sam se Horacijevom pjesmom 3,9 toliko okupirao, nisam mogao a da ne „padnem u napast“ da je i sâm ne pokušam prevesti na hrvatski jezik. Koliko sam u tome uspio, neka drugi sude!

32

Lidiji

Ja dok bio sam tebi drag
i dok nê bješe tvoj grlio bijeli vrat
mladić sretniji ôd mene,
bijah sretniji tad perzijski nego kralj.

‘Ti dok nê planû zà drugôm
i dok Lidiju još Hloja ne pôtisnû,
mnogo slavljen Lidija
bješe slavnija tad negoli ĩlija.’

Srcem vlada mi Tračanka
Hloja: ljubak joj glas, vješta je kitari;
zà njû nê mârîm umrijeti,
samo djevojka ta živa da ostane.

‘Žarom koji mu uzvraćam
plamti Ornitov sin, Tûrijac Kâlaid;
dvaput zà njeg bih umrla,
samo ljubljeni moj živ da mi ostane.’

Što da vrati se prijašnja
ljubav, jaram da tvrd opet nas sjedini,
plavu Hloju da otjeram,
vrata otvorim ja prezrenoj Lidiji?

‘Premda onaj od zvijezde je
ljepši, ôd pluta tî lakši i ôd bijesnôg
naprasitiji Jadrana,
voljna s tobom sam ja živjet i umrijeti.’

5

10

15

20

VILLAE RUSTICAE ZADARSKO-BIOGRADSKOG PODRUČJA

Uvod

Svaka ekspanzionistički orijentirana politika voljna je, ukoliko je konkretne okolnosti ne prisile na suprotno, i mirnim putem stjecati uporišta za utjecaj i vlast.

Kada govorimo o prodoru Rima u naše krajeve, u prvi mah nam se nameću epizode paljenja Delminija, raseljavanja Ardiiejaca, progona liburnskih gusara, te Tuditanovih ili Oktavijanovih ekspedicija. Uzmemo li u obzir i česte ustanke pokorenih plemena, onda nam se ne čini da je u našim krajevima Rim na miroljubiv način učvrstio svoje pozicije.

Međutim, osvajačka politika metropole nije se bazirala isključivo na maču i kaznenim ekspedicijama. Formiranjem punktova različitog municipaliteta Rim će steći važna uporišta za realizaciju vanjskopolitičkih i ekonomskih koncepcija. Forumi, tržnice, bazilike, terme ili kazališta, rađeni prema uzorima antičkih graditeljskih normi, spajali su gradove u jedinstven koncept antičke kulture.

Mirnim putem širile su se romanizatorske tendencije i u autohtonu seosku zajednicu. Pritom su ladanjske vile, o kojima će ovdje biti riječ, predstavljale sponu između tri međusobno prožete i ovisne strukture:

1. METROPOLE — startne točke rimske vojne, ekonomske i kulturne ekspanzije,
2. GRADA — spona između impulsa metropole i tradicija autohtonog sela i
3. SELA — najpodatnijeg medija za realizaciju funkcija rustičnih vila.

Definirajući pojam *villa rustica* moramo imati na umu dimenzije koje on u procesu nastajanja, organizacije i razvoja predstavlja, gledan kroz lokalne specifičnosti.

Po Varonu (kojeg će preuzeti mnogi klasični autori) vila je građevina izvan grada, neodvojivo povezana s obradivim zemljištem (*ager cum aedificio*) s kojim čini posjed (*fundus*).¹

Krajnje je jednostrana definicija Rostovceva koji vile tretira kao „poljoprivredna dobra koja zapošljavaju robovsku radnu snagu“, ne dotičući se složenih odnosa u strukturi gospodarstva kroz proces povijesnog razvoja.²

Po M. Suiću, izvornom značenju najbliži su nazivi *villaggio* i *villano* (*tal.* 1. „prost, neotesan“, 2. „seljak“), ili *salaš* (*njem. Meierhof, tal. fattoria* ili *fran. la ferma*).³

¹ MATIJAŠIĆ, 1985, str. 19.

² SUIĆ, 1976, str. 215–216.

³ MATIJAŠIĆ, 1985, str. 21–22.

33

Uza sve to, potrebno je i lučiti termin *villa urbana* kao naziv isključivo za gradsku zgradu poslovne i rezidencijalne svrhe od pojma *villa rustica*, koja je, kao što smo rekli, poglavito vezana uz izvangradsko područje.

Povijesni proces nastajanja rimskih ladanjskih vila u našim krajevima vezan je uz direktno djelovanje metropole i koloniziranog grada — sloja koji posredno prenosi rimske civilizatorske impulse. Adignacijom državnog zemljišta (*ager publicus*) rustične vile dobivaju ulogu korespondenta između gradske i seoske zajednice, prerastajući s vremenom u žarište gospodarskog, društvenog i kulturnog života ruralne sredine.⁴

Period Augusta i dinastije Julijevaca—Klaudijevaca predstavljat će „zlatno doba“ za presađivanje rimskih političkih, kulturnih, upravnih i gospodarskih modela u neirnutu strukturu autohtonih zajednica. Kolonije, municipiji, peregrinske zajednice ili oslobođenici svojom će unutrašnjom organizacijom predodrediti razvoj naših gradova, sela i otoka. Nastale inicijativom metropole ili prvim samostalnim istupom doseljenog elementa, rustične će nas vile spajati s impulsima klasične rimske civilizacije. Vezujući se za predromanske oblike ruralne zajednice, vile će svojom pozitivnom ulogom predstavljati i živu, kontinuiranu vezu s koncepcijama koje u ekonomsku organizaciju sela unosi srednjovjekovno doba povijesnog razvoja.

34 Uzimajući u obzir sve što je prethodno rečeno o razvoju vile kroz povijest, njenoj ulozi korespondenta između metropole, romaniziranog grada i autohtonog sela, te s obzirom na razgraničenje funkcije vile na gospodarsku i ladanjsku, možemo (slijedeći mišljenja većine autora) utvrditi tri osnovna tipa rimskih ladanjskih vila.

Prvoj skupini pripada luksuzni ljetnikovac dostupan samo uskom sloju gradske aristokracije i sa svim obilježjima koja reproduciraju udobnost gradskog života prenijetog u atmosferu seoske idile.⁵ Pritom je za razumijevanje ladanjske komponente vile važno određenje njena odnosa prema pojmu *otium*. Definiran kao dokolica, zabava ili aktivan odmor u kontekstu mogućnosti koje seoski ambijent može pružiti (lov, ribolov), *otium* predstavlja drugu stranu službene i poslovne svakodnevnice (*negotium*) gradskog činovnika, vijećnika ili intelektualca, najčešće ispunjene dinamikom i neizvjesnošću aktualnih političkih zbivanja. Upravo u želji za privremenim izdvajanjem iz problema gradskog političkog života, u težnji da se on makar i na kratko zaboravi, stanovnik će grada realizaciju pojma *otium* vezati uz idilične pejzaže ladanjske sredine. Ono što pri prenošenju pojmova u kontekst naših krajeva antičkog doba nikako ne smijemo zaboraviti specifičnosti su i lokalizmi koji nikada doslovno ne reproduciraju sadržaje rimske kulture. U najdoslovnijem smislu *otium* je pojam jednak i za Dalmaciju, Tunis i Kampaniju, ali će njegova konkretna realizacija biti više stvar mogućnosti nego htijenja. Financijska podloga careva, aristokracije, državnih činovnika, obogaćenih oslobođenika ili produktivnih književnika mo-

⁴ SUIĆ, 1976, str. 215.

⁵ SUIĆ, 1976, str. 216–218; MATIJAŠIĆ, 1985, str. 20.

gla je sebi priuštiti izivljavanje u grandioznoj arhitekturi duž alpskih jezera, u Laciju ili Kampaniji. Sužene financijske podloge, s malobrojnim graditeljima koji bi bili u stanju oponašati savršene uzore tivolijskih ili boskorealskih zdanja, te s mnogo većim imperativom da se vila iskoristi u gospodarske svrhe, nisu se na našoj obali mogla graditi veličanstvena zdanja (izuzev rijetkih primjera u Istri). Zato se i ne treba čuditi da na području zadarsko-biogradske regije jedino „vila Begovača“ (nedaleko od Zadra) ulazi u kategoriju rustičnih vila isključivo ladanjskog karaktera. O tome uostalom svjedoči i organizacija prostora vile kojemu prioritet daje estetska komponenta. Kao centralni prostor vile nametnut je peristil s vodoskokom oko kojeg se nižu prostorije namijenjene stanovanju i rekreaciji (triklinij, spavaće sobe, egzedra). Gospodarski trakt odvojen je i periferno smješten na jednoj od bočnih strana kuće, što je najbolji dokaz da je gospodarska aktivnost vile bila isključivo tretirana u kontekstu podmirenja potreba vile. No, ovakav tip vile s potpunom dominacijom ladanjske komponente predstavlja za ovu regiju pravi raritet.

Drugi tip rustičnih vila predstavlja simbiozu ladanjske („urbano-rezidencijalne“) i gospodarske (ruralne) komponente.⁶ Forma ovakvih vila nije, dakako, mogla ostati okamenjena u umjetno stvorenoj ravnoteži, te se moglo očekivati da jedna od komponenti (u našem slučaju bit će to gospodarska) odnese prevagu.

Prema tome, tek je treći tip vila karakterističan za naše krajeve. Premda većina njih zadržava i ladanjsku funkciju, zbog arhitektonske prilagođenosti gospodarskoj svrsi, svrstavamo ih u tip poljoprivredno orijentiranih imanja.

35

Vidljivo je, dakle, da se funkcija ili svrha osnivanja vile ne mora podudarati s tipom vile (arhitektonska izvedba). Razlog osnivanja vile može biti i gospodarski (pretežan za naše krajeve) i ladanjski, ali se tip vile može povinovati isključivo jednom aspektu (kod nas proizvodnom). Žeđ za iskorištavanjem svakog pedlja plodne površine uvjetovala je ekonomski prioritet pri smještaju prostorija, naprava i alata, podredila stambeni trakt gospodarskom, ali nije i isključila elemente ladanjskog. Materijalni ostaci vila na većini lokaliteta u zadarskoj okolici svjedoče o tome da osim gospodarskih treba tražiti iznačajnu komponentu ladanjske funkcije. Mozaični podovi na brojnim lokalitetima Vranskog polja (Crkvina, Prkos, Tinj) i Ugljana (Krševo, Stivan kod Mulina, Batalaža, Mirne, Činta) zasigurno nemaju puno veze s fazama prerade maslina ili grožđa te upućuju na sasvim druge razloge svog nastanka.⁷ Na istim lokalitetima prisutni su, nadalje, brojni ostaci rimske keramike, posuda sa žigovima stranih radionica (*Pansiana*), luksuznog stakla i nakita. Kvalitet njihove izrade svjedoči o tome da nisu služili isključivo u svakodnevne svrhe, već da su, prije svega, imali funkciju poboljšanja estetskog izgleda prostora.

Prema tome, govoreći općenito o morfološkoj strukturi vila, vidimo da nedostatak inzistiranja na arhitektonskim finesama i estetski, rijetkost raskošnih peristila i tri-

⁶ SUIĆ, 1976, str. 216–218; MATIJAŠIĆ, 1985, str. 20–21.

⁷ ILAKOVAC, 1971, str. 89, 94; FILIPI, 1962, str. 303–311.

jemova te stalno prisustvo kamenica, preša, piscina, spremišta, staja i drugih gospodarskih sadržaja, ne znači i posvemašnji nedostatak smisla za lijepo i ugodno. Teško je vjerovati da se i zadarski građanin nije zaželio na kratko odmoriti od gradskih poslova, baviti se sportom ili prisustvovati pučkim svetkovinama. Izvanredne mogućnosti za lov (Vransko jezero, morske zone između kopna i Ugljana) i rekreaciju, prirodne ljepote koje izmiruju divljinu krša i pitomost uvala nisu mogle ostaviti ravnodušnim niti najzaposlenijeg poduzetnika ili činovnika. Dostatan sam sebi, pejzaž je već ispunjavao dio sadržaja koji *otium* zahvaća. Uostalom, zar se i danas otoci zadarskog arhipelaga ne tretiraju kao mjesta stvorena za dokolicu i odmor!

U djelima antičkih pisaca često se javljaju podaci o organizaciji života u vilama, detaljno opisujući pojedinosti arhitektonske izvedbe vila, odnosa prema radnoj snazi i nadglednicima, do savjeta kako da se na najbolji mogući način realizira gospodarska ili ladanjska funkcija vile.⁸

VITRUVIJE, Cezarov i Augustov suvremenik, tvorca je traktata *De architectura libri decem*, koja po svojoj iscrpnosti predstavlja malu enciklopediju teorije i prakse grčke i rimske arhitekture.⁹ Baveći se isključivo vilama gospodarske namjene, Vitruvije daje dovoljno savjeta o odabiranju i smještaju čitava gospodarskog kompleksa (kuhinja, staja, skladišta, termalnih postrojenja, prostora za preradu maslina i grožđa).¹⁰ Zbog mogućnosti pronalaženja sličnih tipova i u našim krajevima posebno je značajna njegova podjela objekata za sakupljanje kišnice na vodovode, cisterne i zdence. Uzimajući u obzir prirodne pogodnosti Italije, zadržavajući se na onim kulturama (maslina, loza), koje su za nju i najkarakterističnije, Vitruvije ograničava primjenu traktata samo na ona područja koja imaju klimatsko-geografske faktore slične Italskom poluotoku. Naše je područje upravo takvo, međutim, uzmemo li Vitruvija kao kriterij arhitektonske organizacije domaćih rustičnih vila, vidjet ćemo koliko se zapravo sukobljavaju idealne koncepcije i praktična, stvarna izvedba, uvjetovana konkretnim mogućnostima.

Savjeti sabrani u priručnicima klasičnih autora bave se pretežno detaljima zemlje i maksimalnom eksploatacijom robovske radne snage. Prvi od njih MARKO PORCIJE KATON, i sam zemljoposjednik, tvorca je udžbenika *De agri cultura* u kojem govori o dva tipa vila:

- vila od 200 jugera zasađena maslinama;
- vila od 100 jugera zasađena vinovom lozom.¹¹

Sintetizirajući iskustva italskih poljoprivrednika, Katon daje mnoštvo savjeta u vezi s fazama uzgoja, održavanja i prerade kultura, o broju robova na idealno planiranim vilama (13–16), o postupku s robovima i najamnim radnicima itd.

⁸ MATIJAŠIĆ, 1985, str. 23.

⁹ VITRUVIJE, 1951, VI–VII knjiga.

¹⁰ SUIĆ, 1976, str. 222–224.

¹¹ MAŠKIN, 1982, str. 154–155.

U raspravi *Res rusticae*, MARKO TERENCEJE VARON obrađuje ratarstvo, stočarstvo, peradarstvo i pčelarstvo, također donoseći podatke o tehničkim i organizacijskim problemima rada.¹²

Baveći se prvim stoljećem Carstva, Neronov suvremenik LUCIJE JUNIJE MODERAT KOLUMELA konstatira uzroke opadanje italske privrede nasuprot sve samostalnijoj i intenzivnijoj produkciji provincije, te prvi od antičkih pisaca uvodi alternativu nezainteresiranoj robovskoj radnoj snazi — kolonatski sustav.¹³

Od ostalih priručnika koji pružaju informacije o rustičnim vilama i o organizaciji poljoprivredne proizvodnje izdvajaju se iz mnoštva više ili manje uspješnih kompilacija Varona, Katona i Kolumele enciklopedijsko djelo PLINIJA STARIJEG *Naturalis historia* i PALADIJEV PRIRUČNIK iz IV st. n. e.¹⁴

O vilama ladanjske namjene više je rečeno kroz samu konkretnu izvedbu nego kroz pisani materijal. U IV poglavlju traktata Vitruvije se njima bavi u sklopu organizacije gradske arhitekture. Za razumijevanje odnosa rimskih posjednika prema ljetnikovcima interesantna su *Pisma* PLINIJA MLAĐEG, u kojima autor daje detaljan opis krajobraza u kojem je vila smještena, arhitektonske izvedbe vile te organizacije unutrašnjih prostorijskih posvećenih dokolici.¹⁵

Prema tome, savjeti antičkih autora prvenstveno se odnose na uzorne, idealne tipove gospodarskih vila ili ljetnikovaca, građenih za najelitniji sloj rimskog društva i s ciljem da demonstiraju njegov ugled i moć. Zdanja koja susrećemo na našem terenu kojim se u ovom tekstu i bavimo, zahtijevaju mjerila i vrijednosne sudove prilagođene konkretnim uvjetima iz kojih izrastaju. Stoga nam antički autori mogu poslužiti samo kao opći orijentir koncepcija rustičnih vila italskog tla. Svaka doslovna komparacija s našim krajevima dovodi nas u mnogo većoj mjeri do različitosti nego do istovjetnih komponenata.

Ladanjska gospodarstva u okolici Zadra

Zadan kako raznolikošću čovjekovih potreba i interesa tako i konkretnim prirodnim pogodnostima, smještaj vila upućivao je na dvostrukost njihovih funkcija. Na otocima su to prvenstveno tereni u blizini mora, u uvalama, na padinama što se blago spuštaju prema moru ili na terasastim terenima (Muline, Gospodska gomila i dr.).

¹² MATIJAŠIĆ, 1985, str. 24.

¹³ MATIJAŠIĆ, 1985, str. 24.

¹⁴ MATIJAŠIĆ, 1985, str. 24.

¹⁵ GRIMAL, 1968, str. 239–243.

Kriterij za vile na kopnu ostaje gotovo isti (npr. Kumenat čija se terasa blago spušta ka moru).¹⁶ Osim potrebe za maksimalnim iskorištavanjem prirodnih pogodnosti, ova usmjerenost prema moru ne može se apstrahirati od komponente ugodnog – tj. specifične ljepote krajobrazu. Ona predstavlja ujedno i najjeftiniji način korištenja vile u svrhu dokolice, kao privremenog bijega iz gradskog života. Činjenica da najpogodnijih terena ipak nije bilo u izobilju, uvjetovala je i veću koncentraciju vila na užem prostoru.

U najbližoj okolici Zadra lokaliteti su koncentrirani na tri točke: rtu Vitrenjaku, Punta Miki i kod raskršća Relje.

Na području Ravnih kotara zatječemo nešto više primjera. Osim Dobropoljaca i Biovičina sela te nekoliko marginalnih lokaliteta, ističe se položaj Begovača kraj sela Kašića.

Rustične vile zahvatile su i nekoliko značajnijih otoka zadarskog arhipelaga. Na otoku Ugljanu su to, prije svega, Muline, Batalaža, rt Supetar, Preko, Gospodska gomila, Mirne i Činta; na Dugom otoku Mala Proversa te konačno, lokaliteti na Olibu i Silbi.

U biogradskom području možemo izdvojiti tri osnovne cjeline, međusobno blisko povezane:

- naselja uz more u blizini današnjeg Biograda; Bošane te lokaliteti nedaleko od sela Krmčine, Pakoštana, Filipjakova, Tukljače i Kumenta;
- naselja na otocima nasuprot Biograda: Neviđane, Pašman, Tkon i Kraj;
- lokaliteti vezani uz Vransko polje i komunikacije prema Jaderu i Skardonu: Crkvina, Vrana, Pećina, Trojan, Kakma i dr.

Podaci o gustoći vila na užim cjelinama pružaju nam informacije važne kako za obradu arheološke topografije tako i za bolje razumjevanje njihove važnosti u datim sredinama. Činjenica da je na prostoru oko sela Ugljan uočeno više vila (Muline, Gospodska gomila, rt Supetar, Batalaža, Činta i dr.) između kojih je udaljenost neznatna upućuje na to da ne možemo govoriti o većim ekonomijama. Slična se situacija morala ostvariti u vranskoj regiji. Najznatniji faktor objedinjavanja pri tom je bila komunikacija koja je gospodarstva vezivala s Jaderom, Skardonom i ostalim centrima i tržištima. S obzirom na komuniciranje do kojeg je, uslijed blizine imanja, nužno moralo dolaziti, vjerojatno je bilo slučajeva užeg povezivanja i udruživanja. Razmjena proizvoda, razni oblici ispomoći, radionice koje su podmirivale potrebu za alatom i svog i susjednog imanja, zajedničke svečanosti prilikom berbe i pravljenja vina životna su svakodnevica sela koja se bez međuzavisnosti teško može zamisliti. Svakako da je prodor na tržišta mogao dovoditi i do konkurentskih odnosa, ali, kao što je već rečeno, zbog same veličine i proizvodnih mogućnosti imanja nije do

¹⁶ Detaljnije za geografiju regije vidi u SUIĆ, 1981, str. 39–58.

značajnijih izvoznih poduhvata niti dolazilo. Osim toga i tržišta su bila dovoljno velika da apsorbiraju sve proizvode što su ih gospodarstva upućivala.

Iako smo istaknuli da ladanjska funkcija vila u našim krajevima ne predstavlja značajnu komponentu, ipak nas materijalni ostaci upućuju na to da su pretežno bile gospodarski orijentirane. Pritom se mora krenuti od polazne osnove zasnivanja gospodarstva. Vlasnik vile – stanovnik grada, gdje obnaša najrazličitije funkcije, mora često svoju egzistenciju podupirati čvršćim i stalnijim prihodima. Dobrovoljne, besplatne ili počasne funkcije u gradskim vijećima i odborima i suviše su riskantan oslonac za građanina naviklog da oponaša položaj svog kolege u Rimu. Maksimalno iskoristiti plodne površine, osposobiti ih za što rentabilniju proizvodnju naseljavanjem *familiae rusticae* i opskrbom „postrojenja“ za preradu kultura, bit će ciljevi koje će sebi postaviti svaki zainteresirani vlasnik. Naravno da su pritom želje često bile u raskoraku sa stvarnim mogućnostima, te je produkcija ostajala isključivo za podmirenje lokalnih potreba. Između ostalog, ovisilo je to u prvom redu o kvaliteti zemljišta i mogućnostima da se na njemu uzgajaju isplative kulture (loza, maslina). Materijalni ostaci vila, poljoprivrednog alata i naprava, sam njihov smještaj i arhitektonska izvedba objekta mogu nam poslužiti kao neposredni indikator učestalosti i zastupljenosti pojedine privredne grane u sektorima zadarsko-biogradske regije.¹⁷

U predrimskoj fazi zadarskih otoka i kopna stočarstvo predstavlja osnovnu privrednu granu stanovništva sela. Dolaskom pod vlast Rima ono će i dalje ostati primarnom granom privrede domaćeg življa, ali s pokušajem stranog elementa da se produkcija organizira na kvalitetno višem nivou. Za ispašu koristit će se manji i srednji ili slabo naseljeni otoci kako se ne bi otkidalo suviše plodnih površina.

Najbolji primjer za prodor stranog elementa u dotad neprikosnovene privredne aktivnosti stanovnika sela pruža nam sklop postrojenja za obradu i trgovinu ribom u Maloj Proversi, smještenoj na uskoj i plitkoj prevlaci SI strane Dugog otoka, koja je, po svoj prilici, nekad bila spojena sa susjednim otokom Katinom (lat. *catina, ae, f.* – „lanac“). Na tom uskom spoju otkopani su ostaci objekata koji su se nalazili u sklopu oveće vile. Danas su nam sačuvani ostaci za kaptiranje (svrha kaptaze jest da se napravom sagrađenom iznad vode sprečava gubitak vode od upijanja u zemlju), filtriranje i distribuciju vode. Kao i svi otoci zadarskog arhipelaga, Dugi otok nema tekućice ni izvora i oskudijeva vodom, te su stoga uz vilu bili sagrađeni rezervoari, gdje se ona skupljala i pročišćavala prema normama rimskog graditeljstva (Vitruvije, VIII knjiga). Međutim, glavni razlog zbog kojeg je na krajnje nepovoljnom mjestu (uska prevlaka koju za vrijeme juga prepravljaju valovi) podignuta vila leži u izvanrednim mogućnostima uzgoja i prerade ribe. Naime, strujanje mora u oba pravca okuplja ribu, te je dovoljno sagrađiti bazen – *vivarium*, gdje bi se ribe mogle

¹⁷ SUIĆ, 1976, str. 216.

držati žive te kasnije, prerađene izvoziti. Nastala po svoj prilici u periodu prenošenja rimskih tradicija u Dalmaciju (I st. n.e.), vila u Maloj Proverci izvanredno je svjedočanstvo uspješnog prodora stranog elementa i u one privredne djelatnosti koje su bile specijalnost autohtone seoske zajednice.¹⁸ Osim toga, tradicija ribarstva i postrojenja za preradu ribe, koja su se u kontinuitetu održala sve do danas, dokaz su više vrijednosti koje je antičko iskustvo ucijepilo gospodarskom razvoju ovih krajeva.

Da je vađenje morske soli bila jedna od istaknutijih privrednih aktivnosti ruralne sredine, svjedoče imena sela i uvala, smještena upravo na lokacijama gdje su prirodni uvjeti za to najpovoljniji. Riječ je o toponimima „soline“ (lat. *salinae, arum, f.* — „solana“), od kojih izdvajamo SALI i SOLINE na Dugom Otoku, SOLINE na Ižu te SOLINE kod Biograda. U posljednjem je slučaju vjerojatno riječ bila o postrojenju za soljenje ribe i pripremanje rimskog specijaliteta poznatog pod imenom *garum*. Objekt je podizan do same obale, gdje se u malim nepropusnim bazenima riba solila te potom, u termalnim uređajima, pripremao i isparavao *garum*. Objekt s takvim bazenima kod Solina u blizini Biograda vjerojatno je služio upravo toj svrsi. O važnosti proizvodnje soli svjedoči i ime lokaliteta KUMENAT (*cementum* — zbog tla za isparavanje i kristalizaciju soli koja je smjesom gline i pijeska stvorila čvrstu podlogu poput cementa).¹⁹

40

Oko kompleksa vile mogla je biti koncentrirana proizvodnja vapnenca ili obrade kamena. U Smrdeljima u Bukovici nalazile su se peći za izradu opeke.

Nastavljajući se na tradiciju ilirskih brodova, glasovitih liburna i lembe, sigurno je da ni neinstitucionalizirana pomorska aktivnost (uključujući i gradnju plovila i pomorske prepade) nije niti pod rimskom vlašću potpuno zamrla, ali nas ona ne može jače zanimati dok se bavimo gospodarstvom izravno vezanim uz vile.

Dosad spomenute privredne aktivnosti nisu bile primarna proizvodna djelatnost ladanjskih gospodarstava. Razvile su se poglavito zahvaljujući specifičnom prostoru i prirodnim pogodnostima (kao npr. strujanje mora kod Male Proverse, povoljna slanost mora, obilje kvalitetnog kamena i sl.), i objekti su održavani isključivo da bi se te pogodnosti iskoristile. Ladanjska komponenta u užem smislu ovdje je odigrala tek minimalnu ulogu. Međutim, teško bismo pogriješili kad bismo sekundarnost u rasprostranjenosti ovih privrednih aktivnosti prenijeli na njihovo značenje u sveukupnom kontekstu gospodarstva regije. Za područja u kojima su prirodni uvjeti dopuštali ispašu stoke, vađenje soli ili ribarstvo, ovi su oblici privrede bili i njihova osnovna egzistencija. Konačno, i kontinuitet koji iste aktivnosti na istim mjestima održava kroz čitav budući period sve do najnovijeg vremena dokaz je više da ih ni u kojem slučaju ne možemo smatrati marginalnima.

¹⁸ SUIĆ, 1952, str. 174–185; *ib.* 1981, str. 263, *ib.* 1976, str. 222–223.

¹⁹ SUIĆ, 1976, str. 214–215.

Osim žitarica koje se proizvode isključivo za podmirenje lokalnih potreba, ulje i vino predstavljaju glavne proizvode gospodarstva. Stoga će poduzetnik načitan Katonovih, Varonovih i Kolumelinih savjeta te dobro upućen u potrebe tržišta i mogućnosti koje dotični kraj pruža za proizvodnju, svoj interes usmjeriti upravo prema uzgoju i preradi maslina i loze. Vile će pritom predstavljati centar koji samom arhitektonskom podešenošću gospodarskoj funkciji inicira i objedinjuje cjelokupan proizvodni proces. Takav će tip vile s glavnim unutarnjim dvorištem uokolo kojeg se grupiraju prostorije i alat vezan uz faze prerade kultura, a gdje stambeni (ladanjski) trakt ne predstavlja posebno izdvojenu cjelinu, odmah upućivati na to da se vila pretežno koristila u gospodarske svrhe.²⁰ Kao primjer mogu nam u ovom slučaju poslužiti materijalni ostaci u Mulinama, gdje su oko priručne piscine za sakupljanje vode bile smještene i naprave za dobivanje ulja. Na temelju ostataka lijepo se može rekonstruirati svaka faza tog procesa. Pošto se uz pomoć mlina s kamenim kotačima razbila pulpa plodova, iscjedak se taložio u izdubljenu kamenicu (*mortarium*). U drugom dijelu obrade ulje se cijedilo u posebno pripremljenom tijsku da bi na kraju direktno teklo u bazene osposobljene isključivo za ovaj posao.²¹ Dio proizvedenog ulja i vina vjerojatno je u amforama ili pitosima izvožen i na drugu stranu Jadrana.

Ostaci amfora, pitosa i sličnih posuda za preradu i čuvanje ulja i vina upućuju na razgranatost i važnost koju su ovi vidovi proizvodnje imali u kontekstu sveukupnog gospodarstva na otoku. Radi se o lokalitetima: Supetar, Gospodska gomila, Batalaža, Čaprljinda i Ćinta, smještenim ili zapadno od Mulina ili u zaljevu Batalaža.²²

41

Zahvaljujući stalnoj akumulaciji tekućih voda i količini plodnog humusa, VRANSKA je DOLINA imala povoljne uvjete za organizaciju gospodarskih orijentiranih vila. Sporadični materijalni ostaci pri tom nam pomažu da rekonstruiramo proizvodne interese zemljoposjednika. Najčešće se radi o fragmentima pitosa i amfora (Vilišnice, Prkos, Sidinovci, Jokuše), indikatorima da je i ovdje proizvodnja vina i ulja odigrala značajnu ulogu u zanimanju stanovnika. Činjenica da se većina ovih ekonomija nalazi uz komunikacije prema Jaderu, Skardoni, Saloni i drugim važnim centrima, upućuje na to da je riječ o planskom povezivanju proizvodne djelatnosti ekonomije sa širim tržištem.²³ Iako se, nažalost, materijalni ostaci vila vranske regije javljaju samo u fragmentima, te je teško potpuno rekonstruirati sadržaj i opseg poljoprivredne proizvodnje, već sama činjenica da je ovo područje jedno od plodnijih u Dalmaciji omogućuje pretpostavku da se stanovništvo, osim uzgojem vinove loze i maslina, bavilo i žitaricama. Na to nas, osim toga, upućuje postojanje naselja i poljoprivredne aktivnosti stanovništva još od mlađeg paleolitika, preko perioda Liburna i rimske prevlasti kao spone sa srednjim vijekom, kada će gospodarski ži-

²⁰ SUIĆ, 1976, str. 223, *ib.* 1957, str. 230–249.

²¹ SUIĆ, 1976, str. 214–215.

²² ZANINOVIĆ, 1967, str. 357–371.

²³ ILAKOVAC, 1971, str. 39–101.

vot regije u okviru samostanskog dobra doživjeti zavidan nivo. Uostalom, činjenica da su za Vranu bili zainteresirani elementi i stranog i domaćeg porijekla te da se u trci za prvenstvo nisu ustručavali podvala i falsifikata (doba narodne dinastije), ratova i paleži, svjedoči o stalnom gospodarskom ugledu područja. Konačno, i poljoprivredna aktivnost koja u najnovije vrijeme zahvaća širok spektar privrednih grana prilog nam je više za početni argument.

Komponenta koja za ovu regiju predstavlja *conditio sine qua non* egzistencije jest stalna opskrba vodom. Bez rješenja tog problema bilo bi teško razmišljati bilo o kakvoj proizvodnji. U vezi s tim možemo i razumjeti postojanje svih triju tipova objekata za sakupljanje kišnice, a koji se opisuju još i u djelima klasičnih autora. Okolnosti da im je namjena diktirala stabilnu konstrukciju i povišenu lokaciju imamo zahvaliti njihovu relativno dobru očuvanost.²⁴ Tako u Maloj Proversi i Mulinama izdvajamo piscine građene u specifičnoj tehnici hoda s dva nivoa (tzv. *piscina li-maria*), dok su, nasuprot ovim prilično prostranim objektima, piscine manjih dimenzija (kao što je ona u kompleksu vile u Crkvinama na Vrani) imale pod obložen ciglicama u tehnici *opus spicatum*.²⁵

Drugi tip su *cisterne*, ukopane u zemlju i često obložene mozaicima ili slojem opeka. Poznati su nam takvi objekti na lokalitetima na Puntamici kod Zadra, Prkosu, Sv. Roku, Mlinici i Sidinovicima, smještenima u vranskoj regiji.

42 *Puteal* predstavlja klasičan tip bunara u obliku jame kružne baze iz koje se voda crpila posebnim cijevima (*situle*). Primjer za upotrebu puteala nalazimo u vili Bošane nedaleko od Biograda i u selu Crkvine na Vrani.²⁶

Na potežu od izvora BIBE kod sela Vrana, gotovo uz samu rimsku cestu, preko svih naselja između Pakošтана i Turnja sve do Jadera, nalazio se tzv. TRAJANOV AKVEDUKT (Trajanov put, Viliin put, kraljev vodovodnik).²⁷ Da ovaj objekat ipak nije bio građen samo da sprovede tekuću vodu u Jader, ukazuju nalazi olovnih i kamenih cijevi, koje su bile na nj priključene i pomoću kojih je tekuća voda bila sprovedena i do nekih obližnjih i položajem nižih rimskih poljoprivrednih imanja (još nedovoljno istraženo gospodarstvo između Tukljače i Turnja).²⁸ Činjenica, dakle, da su interesi ekonomije uzimani u obzir i pri trasiranju ovakvih, nimalo jednostavnih hidrograđevinskih objekata, još nam jednom potvrđuje svestranost interesa rimskog kapitala za privredno korištenje svakog pedlja obradivih površina.

²⁴ SUIĆ, 1976, str. 222–223.

²⁵ ILAKOVAC, 1971, str. 89, 94, 96; SUIĆ, 1976, str. 223.

²⁶ ILAKOVAC, 1971, str. 89.

²⁷ ILAKOVAC, 1971, str. 105–111; JELIĆ, 1899, str. 34.

²⁸ ILAKOVAC, 1971, str. 106–108.

Zaključak

Promatrajući neke aspekte razvitka i organizacije ladanjskih gospodarstava rimskog doba u zadarsko-biogradske regiji mogli smo naslutiti i ujeitić utjecaja rimskog civilizatorskog impulsa na naše krajeve. Oslanjajući se na municipalna središta (Jader), metropola će organizacijom mreže vila steći mogućnost posredne kontrole i utjecaja na život autohtone seoske zajednice. Govoriti pritom o štetnosti rimskog utjecaja na samosvijest domaće kulturne tradicije, te žaliti što su im se putevi ukrstili i one-mogućili njezin samostalni razvoj, znači ne vidjeti pozitivnu komponentu koju nosioci antičke kulture ucjepljuju svim zatečenim sredinama. Prilagođavanjem iskustava antičkih autora i, putem kolonista, upoznavanjem s dostignućima rimske civilizacije, seoske ekonomije – *villae rusticae* – izlaze iz perioda antike kao zrele, definirane strukture koje stečenu baštinu prenose i razvijaju kroz budući povijesni kontinuitet. Da li će se njihov gospodar zvati Gellius, Posthumus, ili će biti vlasništvo samostanske opatije ili porodice Borelli, više i nije toliko važno. Mnogo je bitnija činjenica koja iz razmatranja cjelokupnih odnosa romanizatorskog i autohtonog elementa nužno proizlazi, a to je da je rimska politika i u ovom, naizgled marginalnom sredstvu romanizacije, znala svoje konkretne interese prilagoditi i uklopiti u specifičnosti lokalnih tradicija. U tome i leži njezina pozitivna uloga u gospodarskom, političkom i kulturnom razvoju naših krajeva u doba antike.

Lovorka Čoralić

- CAR M., „RAZVOJ I DOSTIGNUĆA POLJOPRIVREDNOG DOBRA VRANA“, RADOVI Inst. JAZU, Zadar, 1971, str. 453 d.
- FORTIS A., „PUT PO DALMACIJI“, Globus, Zagreb, 1984, str. 8–13.
- GANZA-ARAS T., „BIBLOGRAFIJA RADOVA O ZADRU I NJEGOVU PODRUČJU“ (1962–1980), Radovi zavoda JAZU u Zadru 27–28, Zadar 1981, str. 457–559.
- GRIMAL P., „RIMSKA CIVILIZACIJA“, Beograd 1968, str. 239–243.
- ILAKOVAC B., „RIMSKA ZGRADA U KRMČINI KOD ZADRA“, „Diadora“, 3, 1965.
- ILAKOVAC B., „VRANSKA REGIJA U RIMSKO DOBA“, RADOVI Inst. JAZU, Zadar 18/1971, str. 75–136.
- JELIĆ L., „POVIJESNO-TOPOGRAFSKE CRTICE O BIOGRADSKOM PRIMORJU“, VHAD III, 1898.
- KOS L., „PAŠMANSKI KANAL – NJEGOVA ULOGA I ZNAČAJ ZA VRANU“, RADOVI Inst. JAZU, Zadar 18/1971, str. 477–500.
- MAŠKIN N. A., „ISTORIJA STAROG RIMA“, Beograd 1982, str. 154–158.
- MATIJAŠIĆ R., „AGERI ANTIČKIH KOLONIJA POLA I PARENTIUM I NJIHOVA NASELJENOST OD I DO III ST. N. E.“, Dubrovnik, ožujak 1985, str. 13–26.
- SKOK P., „SLAVENSTVO I ROMANSTVO NA JADRANSKIM OTOCIMA“, Zagreb 1950–1951.
- SUIĆ M., „VODIČ PO ZADRU“, Zadar 1949.
- SUIĆ M., „IZVJEŠTAJ O ISTRAŽIVANJIMA RIMSKE VILE U MALOJ PROVERSI“, VAHD LIV, 1952, str. 174 d.
- SUIĆ M., „GRANICE LIBURNIJE KROZ STOLJEĆA“, RADOVI Inst. JAZU, Zadar 2, 1955, str. 273 d.
- SUIĆ M., „LIMITACIJA AGERA RIMSKIH KOLONIJA NA ISTOČNOJ JADRANSKOJ OBA-LI“, Zbor. Inst. hist. n., Zadar I, 1955, str. 1 d.
- SUIĆ M., „NOVIJA ARHEOLOŠKO-TOPOGRAFSKA ISTRAŽIVANJA ANTIČKOG JADERA“, Zbor. inst. hist. n., Zadar II, 1956–57, str. 13 d.
- SUIĆ M., „ARHEOLOŠKA ISTRAŽIVANJA U MULINAMA NA OTOKU UGLJANU“, LJetopis JAZU, 64, 1957, str. 230 d.
- SUIĆ M., „NEKOLIKO PITANJA U VEZI SA MUNICIPALITETOM ANTIČKOG ZADRA“, Zadar, Zbornik, Zagreb 1964, str. 117 d.
- SUIĆ M., „ZADARSKI OTOCI U ANTICI“, Zadarski otoci – Zbornik, Zadar 1974, str. 47.
- SUIĆ M., „ANTIČKI GRAD NA ISTOČNOM JADRANU“, Zagreb 1976.
- SUIĆ M., „ZADAR U STAROM VIJEKU“, Posebna izdanja F.F. – Zadar 1981.
- VITRUVIJE, „O ARHITEKTURI“, Sarajevo 1951, str. 124–142.
- ZANINOVIĆ M., „NEKI PRIMJERI ANTIČKIH GOSPODARSKIH ZGRADA U OBALNO-OTOČKOM PODRUČJU DALMACIJE“, Arheološki radovi i rasprave IV–V, JAZU, Zagreb 1967.

POZIV STRUČNJACIMA I ZNANSTVENICIMA

5EME COLLOQUE INTERNATIONAL DE LINGUISTIQUE LATINE

Le 5ème Colloque international de Linguistique latine se tiendra à l'Université Catholique de Louvain, à Louvain-la-Neuve, du vendredi 31 mars au mardi 4 avril 1989.

Le Colloque est ouvert aux personnes intéressées par l'interaction de la linguistique latine et de la linguistique générale et par les grandes tendances de la linguistique contemporaine.

Pour tout renseignement, s'adresser à l'organisateur:

Prof. M. Lavency,

Unité d'Etudes latines,

Collège Erasme: place Blaise-Pascal, 1 B-1348-Louvain-la-Neuve.